

جوانی محاصره شده با گل های
نیلوفر و ختایی، کار بهزاد،
هرات، حدود ۸۹۰-۸۸۵ هجری،
موزه توپقاپی سرای، استانبول
(مرقع H. ۲۱۶۲)

اصل «ختایی» در کتاب آرای ایران^۱

یعقوب آزند *

چکیده

اصل یا قلم «ختایی» دومین اصل از اصول هفتگانه کتاب آرای ایران است. هنرمندان ایرانی این اصل را با الهام از نقشمایه های چینی بر روی ظروف چینی، به کار گرفته، آن را متحول کردند و با ذوق و سلیقه تزیینی کتاب آرای ایران تطبیق دادند. با این که در منابع از حضور نقاشان و ظروف چینی در پیش از سده هفتم هجری اشاراتی در دست است ولی از نقشمایه ختایی چندان یادی نشده و به نظرمی رسد با ورود مغولان به سرزمین ایران، نقشمایه «ختایی» روی ظروف چینی برای هنرمندان ایرانی شناخته شده است. پیداست که نقشمایه ختایی از سه نقش گل خشخاش، گل عناب و گل نیلوفر تشکیل شده بود. هنرمندان ایرانی پس از آشنایی با این نقشمایه، آن را اصل دوم کتاب آرای ایران قرار داده و در آن تغییراتی به وجود آوردند و نقشمایه ها و آرایه های مختلف از آن ساختند. آن ها گل های ختایی را به زیباترین وجه در حواشی نگاره ها و روی جلد ها و حتی بعدها روی پارچه ها و قالی ها و اشیاء چوبی و فلزی و غیره به کار بردند. از این ها گذشته، نقشمایه ختایی در ایران همگام با وجوه گوناگون فرهنگی آن اشکال مختلفی به خود گرفت و با نقوش گل های پیش از اسلام در هم آمیخت و گاه حالت انتزاعی زیبایی پیدا کرد. اصل یا قلم «ختایی» از دوره شاه عباس اول به بعد با عنوان گل های شاه عباسی بر روی رسانه های مختلف هنری از جمله قالی بافی به کار رفت. در این مقاله سیر تکوینی اصل یا قلم «ختایی» در متون بازمانده هنری جست و جو و سپس اشکال گوناگون آن بر روی آثار هنری ارزیابی و بازکاوی شده است.

واژگان کلیدی

قلم یا اصل ختایی، گل خشخاش، گل نیلوفر، گل عناب، اسلیمی - ختایی.

* استاد دانشکده هنرهای تجسمی پردیس هنرهای زیبا - دانشگاه تهران Email: fartalebpour@yahoo.com

۱- این مقاله حاصل یک طرح تحقیقاتی با عنوان «اصول هفتگانه نقاشی ایران» است که در دانشگاه تهران اجرا شده است. به این وسیله امتنان خود را از معاونت محترم پژوهشی دانشگاه تهران و پردیس هنرهای زیبا ابراز می دارم.

۱- تعاریف

ختای ولایتی وسیع و دربردارنده شهرهای بزرگ و قدیمی بوده که از طرف جنوب به چین و تنگتاش و از حاشیه مغرب به ترکستان و مغولستان و از جهت شمال به کیماک وصل می شده و پادشاه ختای استقلال داشته و تا تاتارستان و مغولستان و ترکستان در حکم او بوده است و شهر خانبالیغ از بناهای قوبلای قان دارالملک ختای محسوب می شده است. (دهخدا، ۱۳۷۳، ۶-۸۳۶۸)

دهخدا به نقل از شمس الدین سامی صاحب قاموس الاعلام ترکی نقل می کند تعیین نام این کلمه که در متون اسلامی بارها از آن یاد شده، دشوار است و در هر حال به قسمت شمالی چین، نواحی منچوری، مغولستان و ترکستان شرقی اطلاق می شده است.

کلمه خطا یا خطان نام طایفه ای از طوایف مغول است و این طایفه در اوایل قرن چهارم هجری تمام مغولستان و قسمتی از چین را تصرف کرده و نام ختایی را به همه این ممالک وسیع اطلاق کردند و قریب دویست سال فرمانروایی نمودند (همان). گروهی از آن ها در سده ششم هجری به سرزمین های اسلامی آسیای مرکزی مهاجرت کردند در آن جا حکومتی درآفکندند که نزدیک به هشتاد سال ادامه یافت.

در کتیبه های اورخون مغولستان یعنی سالنامه های سلطنتی توچوئه (Tu-chüch) در حدود سال ۷۳۳ میلادی، ختائیان دشمنان ترکان قلمداد شده در شرق سرزمین های ترکان، در حاشیه رودهای اورخون و سلنگا می زیستند.

هنگامی که ختائیان در خدمت خان های ترکان شرقی بودند از ترکی اویغوری تأثیر زیادی پذیرفتند. (بازورث و دیگران، ۱۳۸۵، ۱۲۰) ختایی در منابع چینی نخست چئی - تن (ch'i-tan یا کئی تن k'i-tan) و پس از سال ۹۴۷ میلادی لیائو (Liao) نامیده شده است. ختائیان پس از سقوط سلسله تانگ در سال ۹۰۷ میلادی به شمال چین رانده شدند و در آن جا سلسله ای را به وجود آوردند که به تدریج از چین و فرهنگ آن تأثیر پذیرفتند تا آن جا که در سالنامه های چینی آن ها را یکی از سلسله های بومی قلمداد کرده اند. جنوب چین در دست سلسله محلی سونگ (۱۲۷۹-۹۶۰ م.) باقی ماند و امپراتوری ختائیان یا لیائو از اقیانوس در شرق تا کوه های آلتایی و سرزمین های اویغور در غرب کشیده شد و مسلمانان به شمال چین نام اصلی آن ها یعنی ختای را اطلاق کردند و از این زمان به بعد به سرتاسر چین در زبان انگلیسی کتای (Cathay) و در رومی کیتای (Kitay) و در یونانی کتایا (Kitaya) و غیره گفته شد. (همان، ۱۲۱)

گفتنی است شماری از ختائیان در شمال غربی مغولستان دولت کوچکی به وجود آوردند که به قراختائیان معروف شدند و بعدها این نام را به تمامی ممالک یاد شده پیشین اطلاق کردند. در منابع اصولاً ختا همراه ختن

تصویر ۱- گل ختایی

می آید که ولایتی بوده به زیرکاشغر و در بوزکند از شهرهای ترکستان. مردم این ناحیه در بافندگی دست داشتند و تجارت ابریشم در بین آن ها متداول بود و چون بر سر راه تجاری بوده، شهرت زیادی در امور تجاری داشته اند و با ایران داد و ستد و رفت و آمد می کرده اند. از این رو نام ختای و ختن در متون اسلامی آمده است.

خاقانی می گوید: بسی نماند که بی روح در زمین ختن / سخن سرای شود چون درخت از واقواق. گفتنی است که زیبارویان و مشک ختن شهرت جهانی داشته است. (دهخدا، ۱۳۷۳، ۶-۸۳۷۴)

حمداله مستوفی در نزه القلوب (سده هشتم هجری) ختای را مملکتی وسیع و از اقلیم چهارم و پنجم می داند و دارالملک آن را خان بالیغ می نویسد که شهری بزرگ است و در اصل چنگو نامیده می شد و قوبلای قان بر ظاهر آن

تصویر ۲- گل ختایی

تصویر ۴- بشقاب با نقش گل های ختایی، سلسله مینگ، حدود ۱۴۰۳-۳۵ میلادی، موزه بریتانیا، لندن

تصویر ۳- گل ختایی

از گل ها، غنچه ها، برگ ها و بندهای آن ها الهام می گیرد و میان شان وحدتی ایجاد می کند. ساقه گل ها انحناهای پیچاپیچ و موزونی دارند و ترکیبی از حرکات دل انگیز خطوط منحنی و گاه مستقیم و دایره مارپیچ گل ها و برگ ها و بندها هستند. (تصویر ۲)

در طرح های ختایی شیوه و سبک تند و کند حاکم است، یعنی بخش هایی از ساقه ضخیم تر و قسمت هایی نازک تر است. ساقه اصلی قوی تر و ساقه های منشعب ظریف تر و نازک تر است. در طرح های ختایی نقشمایه گل در زاویه دید بیننده قرار می گیرد چون اساس طرح ختایی متکی به است و تمامی توجه بیننده را به خود معطوف می کند. از این ها گذشته تمامی ساقه ها، برگ ها و غنچه ها با گل اصلی متناسب هستند و در وحدت کامل با آن قرار دارند. (تصویر ۳) (اقدسیه، ۱۳۳۶، ۳۲-۳۰)

بعضی ها کلمه ختایی را با طاء نوشته اند و آن را ادامه خط دانسته اند «و عده ای هم اعتقاد دارند که خطایی یعنی خطوط ناشی از سهو و خطا و در خور کژی». (همان، ۳۴) اما این نوع تفسیرها و توجیه ها، از قرار معلوم، زاده و پرورده سده های بعد است. باید پذیرفت که در متون کهن ختایی گاهی با ت ضبط شده و گاهی با طاء و این کتابت اصولاً در شماری از اسامی اتفاق افتاده است؛ چنان که در متون دوره قاجار کلمه تهران را به گونه طهران ضبط کرده اند و غیره.

نکته قابل توجه درباره گل های ختایی و یا نقوش ختایی، اشاره سید علی اکبر خطایی معاصر شاه اسماعیل صفوی در سفرنامه خود به نام خطای نامه است. گفتنی است که سید علی اکبر پیش از سال ۹۱۰ هجری به چین سفر کرد و سفرنامه ای به نام خطای نامه ترتیب داد (در اواخر ربیع الاول ۹۲۲). او در سفرنامه خود مطالب قابل توجهی درباره چین یا خطا (ختای) آورد و اطلاعات مستندی را

شهری ساخت. مستوفی ختن را نیز مملکتی بزرگ می داند که معروف ترین شهر آن کاشغر و یارکند و صیرم است و از این ها گذشته ولایات بسیار و توابع بی شمار دارد. (حمداله مستوفی، ۱۳۳۱، ۵۸-۲۵۷)

از مطالبی که گذشت پیداست که ختای یا خطای مملکتی بوده در شمال چین که به دلیل نزدیکی به چین و نیز دست اندازی حکمرانان آن به چین تحت تأثیر فرهنگ و هنر چین قرار گرفته و ختن نیز همسایه ختای بوده است با وسعت قابل ملاحظه و هر دو مملکت بر سر راه تجاری قرار داشتند و کار مردمانش بیش تر تجارت کالا بوده و هنگامی که مسلمانان با این دو سرزمین آشنا شدند به دلیل نزدیکی فرهنگ این دو به فرهنگ چین، آن ها را جزو سرزمین چین به حساب می آورند به طوری که گاهی در متون اسلامی، ختای و ختن همان چین به حساب آمده است.

مغولان پس از دستیابی به ختای و ختن و چین این سرزمین ها را تحت قدرت واحدی درآوردند و خانباغ رایکی از مراکز و تختگاه های خود قرار دادند و چون ایران هم تحت سلطه مغولان درآمد بود، رفت و آمد بین ختای و ختن، چین و ایران فزونی گرفت و بعضی از نقشمایه های چینی با عنوان ختایی در ایران متداول شد و اصل دوم نقاشی ایران را به خود واداشت.

اگر نقشمایه اسلامی را تجرید یافته طرح درخت بدانیم، نقشمایه ختایی را هم باید نموداری از تجرید یافته شاخه یا بوته گل و برگ و غنچه بدانیم. به دیگر سخن، اسلامی دربردارنده نقش درخت، ساقه و شاخه های آن است و ختایی نقوش پیچاپیچ گل و بته را دارد. (تصویر ۱)

طرح ختایی آمیزه ای از گل ها و برگ های تزیینی گسترده، در هم تنیده و بالاگستر همراه با پرندگان در لابلای شاخ و برگ هاست. ختایی طرحی است استیلیزه و تجریدی که از طبیعت گرفته شده ولی عین طبیعت نیست.

تصویر ۶- سینی لاکی با گل های ختایی و سیمرغ ، چین ، سلسله سونگ جنوبی (۱۲۷۹-۱۱۲۷ میلادی) ، گالری آرتورسکلر ،

تصویر ۵- بشقاب چینی با نقوش گل های ختایی ، سده هشتم هجری ، گلاسکو ، مجموعه برل

فرق کردن». (خطایی ، ۱۳۷۲ ، ۱۶۲)
از اطلاعات سید علی اکبر خطایی دقیقاً می توان به نقشمایه های اصل ختایی در نقاشی ایران پی برد . یعنی اصل ختایی (دومین اصل نقاشی ایران) در بردارنده سه نقشمایه بود : اول نقش گل عناب و میوه آن ؛ دوم نقش گل نیلوفر در اشکال گوناگون خود که صادقی بیک افشار در قانون الصور خود آن را به جای فصالی قرار داده است . سوم نقش گل خشخاش که بارها به اشکال گوناگون در نقوش تزیینی ایران چهره نموده و این نقشمایه ها همان است که از مکتب اصفهان به بعد به گل های شاه عباسی معروف شدند .

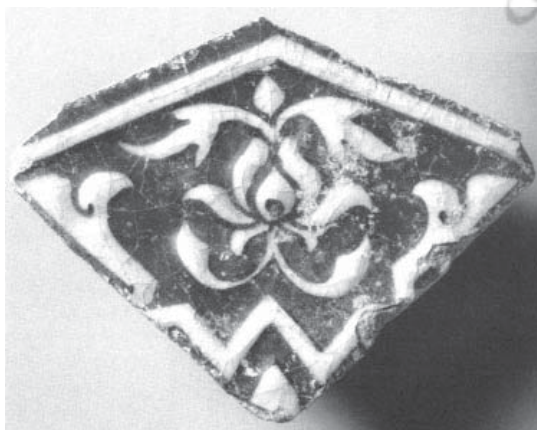
۲- ختایی : اصل دوم نقاشی ایران

ختایی در متون مربوط به هنر کتاب آرایه ایران دومین اصل یا قلم از اصول هفتگانه نقاشی ایران محسوب شده که با ذوق و سلیقه ایرانی در آمیخته و نقشی زیبا و دلنشین

عرضه کرد که از نزدیک شاهد آن ها بوده است . در جایی از سفرنامه خود می نویسد که در دیار ملک چین سه چیز وجود دارد که بهتر از این سه چیز در بهشت نباشد . او نخست عناب را نام می برد که در غایت بزرگی و شیرینی است . سپس از دو نوع گل یاد می کند یعنی گل نیلوفر و گل خشخاش که هر یک صد برگ و صد رنگ دارند و «فرق میان این دو گل دشوار بود الا به حسب مکان و برگ توان

تصویر ۷- سر لوح تاریخ جهانگشای (سمت چپ) ، کتابت رشید خوافی ، ۴ ذوالحجه ۶۸۹ ، گل های ختایی با گل عناب ، کتابخانه ملی ، پاریس

تصویر ۸- کاشی از مقبره اولجایتو ، گل ختایی به صورت نیلوفر تجریدی ، سلطانیه ، ۷۱۳-۷۰۷ هجری ، رنگ زیر لعابی مجموعه خصوصی

تصویر ۱۰- ترکیبی از گل های ختایی و اسلیمی ، مربع H. ۲۱۵۲، برگ ۷۵۷، هرات ، حدود ۸۲۰ هجری، موزه توپقاپی سرای ، استانبول

ختایی نقل کرده اند، برخاسته از این نوع تفسیرهای هنری است. عبدی بیک شیرازی و قطب الدین محمد قصه خوان «ختایی» را به گونه «خطایی» به کار برده اند تا ضمن بازی با کلمات معنی خطا و لغزش را از آن مستفاد کنند. ختائیان یا چینیان طبقی از گل و لاله می سازند و نام آن را ختایی (خطایی) می گذارند و پیش پیامبر می برند. حضرت علی (ع) به محض دیدن این نقوش ، قلم بر می گیرد و برای مقابله با آن ، طرح اسلیمی را می کشد. (همان)

به این ترتیب حضور چینی ها یا ختایی ها در جهان اسلام و به ویژه منسوجات ابریشمی و ظروف چینی آن ها هنرمندان ایرانی و مسلمان را با این نقوش آشنا سازد. اما از آن جا که شکل گیری اصول هفتگانه نقاشی ایران تقریباً از سده هفتم هجری به بعد ، به گونه منسجم و منضبط رخ داده، باید پذیرفت که اصل ختایی هم از این زمان وارد نقاشی ایران شده و به تدریج تکامل یافته است: بعضی از شاعران و هنرمندان در آثار خود از این اصل یاد می کنند. عبدی بیک شیرازی در مثنوی های خود بارها به ذکر آن پرداخته است:

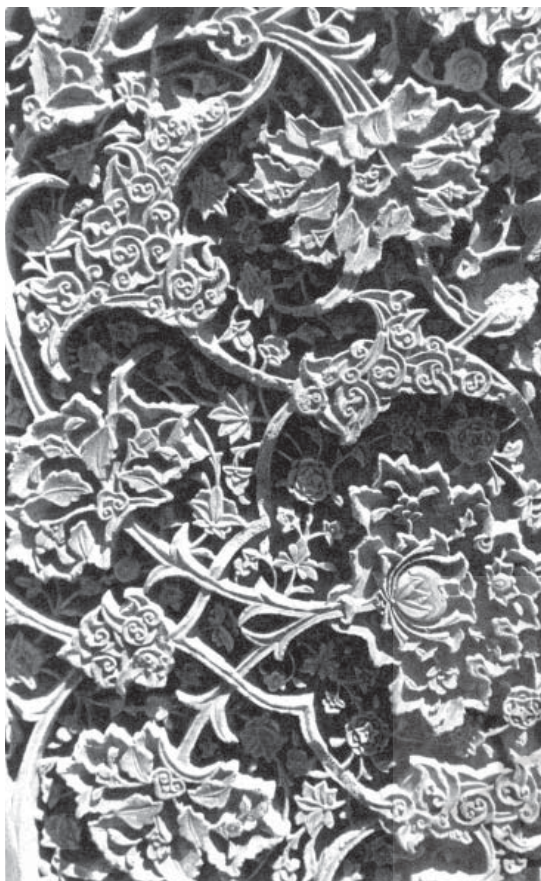
ختایی هر طرف بگشوده صد گل

تصویر ۹- رحل قرآن ، گل های ختایی در قاب پائینی ، ساخته حسن بن سلیمان اصفهانی ، ذوالحجه ۷۶۱ ، موزه هنری متروپولیتن ، نیویورک

پدید آورده است. در متون ادبی و تاریخی ایران بارها از ختای و ختن و عناصر مربوط به آن سخن رفته است، ولی این که نقوش ختایی و یا چینی دومین اصل از اصول هفتگانه نقاشی را به خود اختصاص داده، ظاهراً می باید از سده هفتم هجری به بعد بوده باشد. این که ارتباط ایران با چین حتی به سده های پیش از اسلام می رسد و در دوره اسلامی هم همواره این ارتباط به ویژه در قلمرو تجارت و داد و ستد کالاهای تجاری محفوظ بوده ، بحث دیگری است. مهم ترین نتیجه این داد و ستد ورود نقشمایه های چینی از طریق منسوجات ابریشمی (دیبای چینی) و چینی فغفوری با نقوش گل و مرغ و غیره به ایران بوده است که هنرمندان را و می دارد به این که از این نقشمایه ها با ذوق و سلیقه ایرانی بر روی آثار هنری بهره بگیرند و چون این نقشمایه ها و نقوش به هرحال، منشأ در چین و یا ختای داشته ، نام ختایی یا چینی به آن ها اطلاق می شود.

پیش تر اشاره شد که با تشکیل امپراتوری مغولان ، دو سرزمین ایران و چین بیش تر به هم نزدیک شده و تعامل هنری بیشتری پیدا کردند و کاربرد نقوش چینی با ختایی به ویژه گل و بته و مرغ از این زمان ابعاد وسیع تری یافت و به تدریج به شکل گیری اصل ختایی در کتاب آرایبی ایران انجامید. بعضی از نویسندگان حتی شکل گیری اصل ختایی را در نقوش ایران به گذشته برده و به آن ابعاد مذهبی داده اند و ایجاد اسلیمی را در مقابل آن از ابتکارات حضرت علی (ع) قلمداد می کنند. داستانی که عبدی بیک شیرازی (۱۹۷۷، ۱۰۷-۱۰۶) و به تبعیت از او قطب الدین محمد قصه خوان (۱۳۷۲، ۳-۲۸۲) درباره ختائیان و نقوش

تصویر ۱۲- سنگ قبر غیاث الدین منصور در مدرسه سلطان حسین میرزا، گل های ختایی، هرات، حدود ۸۸۸ هجری، مأخذ: Timur and the Princely Vision

به هر تقدیر در بحث از اصول هفتگانه نقاشی ایران، اصل یا قلم ختایی را دومین اصل ذکر کرده است. (۱۳۶۶، ۱۳۲۲) صادقی بیک افشار (۱۰۱۷-۹۴۰ هجری) نقاش مکتب قزوین و اصفهان در منظومه قانون الصور خود که راجع به تعلیم نقاشی است، ختایی را پس از اسلیمی یا اسلامی قرار می دهد: چنین کرد اوستادم راهنمایی که هست اسلامی و دیگر ختایی (۱۳۷۲، ۳۴۸)

از این ها گذشته، در اسناد سال های ۹۹۹ و ۱۰۰۰ هجری درباره کاشی های از نیک اصطلاحات رومی، ابرو ختایی برای نقوش آن ها به کار رفته است. (Necipoglu, ۱۹۹۵، ۱۶۵) امیدي شاعر سده دهم هجری در شعر معروفی که راجع به جنگ چالدران (سال ۹۲۰ هجری) سروده، اسلیمی را در مقابل خطایی (ختایی) قرار داده است. اسلیمی کنایه از سلطان سلیم فاتح جنگ چالدران و خطایی (ختایی) کنایه از شاه اسماعیل و تخلص او. بیت بدین گونه است: قضا در بارگاه کبریایی

فکنده طرح اسلیمی، خطایی

تصویر ۱۱- گل های ختایی با نقش درنا، هرات، حدود ۵۰-۸۲۰ هجری، مرقع ۲۱۵۲.H، موزه تویقایی سرای، استانبول، مأخذ: Timur and the Princely Vision

هزاران مرغ روحش گشته بلبل
نشسته مرغ بر شاخ ختایی
تو گویی می کند داستانسرای
نقش اسلیمی و ختایی و ابر
از دل و جان قرار برده و صبر
دگر نقشبندان نقش ختای
همه نقش پرداز و چهره گشای
ختایی ها به روی سقف پیدا
چو انجم بر سپهر عالم آرا
بریده در کمال خوش نمایی

ز گچ اسلیمی و ابر و ختایی
ز اسلامی، فرنگی رفته در تاب
کز آن خط خطا (ختا) خورده بهرباب
رونق اسلامی و اسلامیان
کرده خطاهای فرنگی عیان
علاوه بر عبیدی بیک شیرازی، قطب الدین محمد قصه خوان در مقدمه خود بر مرقع شاه طهماسب (سال ۹۶۹ هجری) ضمن اشاره به هفت اصل نقاشی ایران، ختایی (خطایی) را در مرحله دوم و پس از اسلیمی قرار داده است. (۱۳۷۲، ۲۸۵)

میرسید احمد حسینی مشهدی هم در سال ۹۷۲ هجری دیباچه ای بر مرقع امیر غیب بیک نوشته و با بهره گیری کامل از مقدمه قطب الدین محمد قصه خوان، اصل ختایی را دومین اصل نقاشی ایران بر شمرده است. (Thackston, ۲۰۰۱، ۲۷) می دانیم که قاضی احمد قاضی احمد قاضی کتاب گلستان هنر خود را در سال ۱۰۰۵ هجری نوشته و بعد به مقتضای زمان در سال ۱۰۱۵ هجری در آن دست برده و بعضی از مطالب را حذف و بعضی را اضافه نموده است.

تصویر ۱۴- آبدان یا جیاجینگ، با نقش گل های ختایی، حدود ۱۶۶-۱۵۲۲ میلادی، چین

۳- نقش ختایی در آثار هنری

نقش ختایی در بیش تر آثار هنری اعم از کتاب آرای، کاشیکاری، حجاری، منبت کار، قالببافی، پارچه بافی و فلزکاری و آثار لاکه و ظروف سفالی و غیره جلوه پیدا کرده است.

در بعضی از نقوش ختایی، گل عناب به خوبی قابل تشخیص است. طرح دایره وار گل عناب و خود آن و پیچ و خم خطوط شکسته تاج آن و شعله سانی گلبرگ های آن و از این ها گذشته تقدس آن در اندیشه مذهبی پیش از اسلام ایران، باعث شد تا هنرمندان ایران در کنار گل های ختایی به گل انار که شبیه گل عناب است و خود آن نیز توجه کنند و از نقشمایه آن در آرایه های خویش بهره جویند. در این مقام به بعضی از بازمانده های نقش ختایی در آثار هنری ایران می پردازیم و بحث مان را از بعضی آثار باقی مانده چین شروع می کنیم.

از سلسله مینگ در حدود سال های ۳۵-۱۴۰۲ میلادی بشقابی باقی مانده که در دایره میانی آرایه آن دو گل ختایی همراه با بوته و گل های ریز نقش جلوه یافته است. این بشقاب امروزه در موزه بریتانیای لندن نگهداری می شود. (تصویر ۴) بشقاب دیگری از سده چهارم میلادی (هشتم هجری) در دست است که در دایره میانی (پس از دایره لبه) آن گل های ختایی با شاخ و برگ های گسترده نقش خورده است. (تصویر ۵) جالب تر از این ها یک سینی لاکه بازمانده از سلسله سونگ جنوبی (۱۲۷۹-۱۱۲۷ میلادی) چین است که با نقوش گل های ختایی و سیمرغ تزیین یافته و نقوش گل ها و سیمرغ ها در هم تافته شده است. (تصویر ۶)

از سال ۶۸۹ هجری نسخه ای از کتاب جهان گشای جوینی با کتابت رشید خوافی در دست است که سر لوح دو برگی دارد و در برگ سمت چپ آن تصویر علاءالدین محمد جوینی به حالت نشستگی در مقابل پیکره ای مغولی دیده می شود.

تصویر ۱۳- بشقاب با نقوش ختایی و درنا، هرات، سده نهم هجری، مأخذ: Timur and the Princely Vision

(اسکندر بیک ترکمان، ۱۳۵۰، ۱-۴۴)

نکته قابل توجه این که بعدها بعضی از فرهنگ نویسان گاهی ختایی را با اسلیمی درآمیخته اند و اسلیمی ختایی را نوعی از نقاشی و گره بندی دانسته اند که برگرد نقش ها می سازند و آن را بند رومی گویند. (آندراج، ۱۳۶۳، حرف الف)

سیالکوتی وارسته هم در مصطلحات الشعرا می نویسد «اسلیمی خطایی گره بندی در نقوش که آن را در عرف بند رومی گویند» (۱۳۶۴، ۲۴) و سپس مثال از حسن رفیع در وصف نقاش آورده، و از مالکای یزدی هم بیت زیر را نقل نموده:

خطا باشد اگر بندی به دل نقش خطایی را

گرت لوحی بود سلمی تو از اسلام پردازی

و بیتی هم از اشرف ثبت کرده:

خط پیشانیم را داغ سودا در بغل دارد

برین سر لوح اسلیمی خطایی این چنین باید

صاحب فرهنگ آندراج از اشرف، بیت دیگری نقل نموده است:

طالع شهرت چنان دارم که دوران گر کشد

حلقه بر نام من اسلیمی، خطایی می شود

در حالی که می دانیم گره یا بند رومی ربطی به ختایی ندارد و خود مستقلاً یکی از اصول هفتگانه نقاشی ایران محسوب می شود و با این که شکل خاصی را در کتاب آرای پدید آورده، ولی گاهی با ختایی و اسلیمی جمع شده است. یعنی هنرمندان گاهی در نقوش تزیینی خود به ویژه در تذهیب چند قلم و یا اصل را درهم تافته و ترکیبی زیبا به وجود آورده اند. چنان که در ادامه، در نمونه های ختایی خواهیم دید که اسلیمی با ختایی ترکیب شده و شکلی زیبا و دلفریب ایجاد می کند.

تصویر ۱۶- جلد دیوان شاهی، با نقوش گل های ختایی و سیمرغ و نقوش ابر یا بُنر مه، حدود ۸۳-۹۶۸ هجری، مشهد یا قزوین، کتابخانه ملی، پاریس

ایران است که در آن علاوه بر آرایه های دیگر همچون اسلیمی و ترنج، از نقش ختایی هم استفاده شده است. (تصویر ۹) به نظر می رسد که هنرمندان مکتب هرات به فراوانی از نقش ختایی و گل های تزئینی آن در آثار خود بهره گرفته اند. در مرقع خط و نقاشی بایسنقر میرزا که امروزه با شماره H. ۲۱۵۲ در موزه توپقاپی استانبول نگهداری می شود، طرح های گوناگونی از اصول هفتگانه نقاشی ایران از اسلیمی و ختایی و فرنگی گرفته تا نیلوفر، ابر، واق و بند رومی موجود می باشد که پیداست این طراحی ها برای آموزش نقاشان بوده است.

یکی از این طراحی ها، نقشی است که در آن اسلیمی و ختایی در هم تافته شده و ترکیب بندی زیبایی را به وجود آورده است. (تصویر ۱۰)

در این ترکیب بندی در هم تافتگی اسلیمی ها شکل های ترنج و ستاره را پدیدار ساخته و گل های ختایی در درون ترنج ها قرار گرفته است. یک نمونه دیگر از گل های ختایی را می توان در تصویر شماره ۱۱ دید که در داخل ترنجی همراه با طرحی زیبا از درنا جای گرفته است. (تصویر ۱۱) هنرمندان مکتب هرات از نقش ختایی در سایر رسانه های هنری از جمله در حجاری و سنگ کاری هم استفاده می کردند. یک نمونه، سنگ قبر غیاث الدین منصور در مدرسه سلطان

تصویر ۱۵- جوانی محاصره شده با گل های نیلوفر و ختایی، کار بهزاد، هرات، حدود ۸۹۰-۸۸۵ هجری، موزه توپقاپی سرای، استانبول (مرقع H. ۲۱۶۲)

در بالای سر این دو پیکره گل های ختایی همراه با ساقه ها و گل عناب دیده می شود. این نسخه در کتابخانه ملی پاریس محفوظ است. (تصویر ۷) تصویرپردازی گل های ختایی در این اثر چندان با مهارت صورت نگرفته و عنصر خط بدان حاکم است. به نظر می رسد که در کاشیکاری دوره ایلخانی هم از نقشمایه گل های ختایی بهره می گرفته اند و یکی از آن نمونه ها نقش کاشی تصویر ۸ است که از مقبره اولجایتو در سلطانیه به دست آمده است. بر روی این کاشی گل ختایی حالت تجریدی پیدا کرده و به نیلوفر تجریدی تبدیل شده است. (تصویر ۸)

رحل قرآنی از سال ۷۶۱ هجری موجود است که آن را حسن بن سلیمان اصفهانی کار کرده و امروزه در موزه هنری متروپولیتن نیویورک نگهداری می شود. در قاب مستطیلی پائین آن از گل های ختایی برای تزئین استفاده کرده اند. این رحل یکی از نمونه های قدیمی مثبت کاری

تصویر ۱۷- گل های ختایی و پرنده ها ، کار استادان ختایی ، سلسله مینگ ، سده پانزدهم میلادی (نهم هجری)، موزه توپقایی، استانبول (H.2149)

نقش خورده است. (تصویر ۱۳)
یکی از هنرمندان مکتب هرات در زمان سلطان حسین میرزا در پی آن بوده که چینی فغفوری را تقلید کند. مولانا حاجی محمد نقاش پس از تجربه بسیار و مشقت بی شمار توانست ظروف چینی شبیه فغفوری بسازد اما چینی های او در

حسین میرزاست که در حدود سال ۸۸۸ هجری کار شده و در آن گل های ختایی با نقشمایه اسلیمی در هم پیچیده شده است. (تصویر ۱۲) یک بشقاب چینی از هرات سده نهم هجری موجود که در روی آن گل های ختایی همراه نقش درنا آمده و در دایره میانی آن هم تصویر درنایی دیگر

تصویر ۱۸- حاشیه پردازی با گل های ختایی، مرقع بهرام میرزا

ژوئیه گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

آن قبای نیلگون ببینند بر سیمین برش
همچو شاخ گل که باشد خلعت نیلوفرش
هنگامی که مکتب نگاری تبریز در دوره صفویان با بهره
گیری از تجارب مکتب ترکمان تبریز و شیراز و هرات شکل
گرفت، اصول هفتگانه نقاشی ایران و از جمله ختایی هم در
کنار نگارگری به اوج کمال خود رسید. اصول هفتگانه در
این دوره هرچه بیش تر فهرست بندی شد و طرح ختایی
در مقام یکی از آرایه های تزیینی نقاشی ایران، جلوه ای
دلنشین پیدا کرد و این نقشمایه در اکثر رسانه های این
دوره به کار رفت. روی جلد و داخل اغلب نسخه های
مصور این دوره با گل های ختایی آرایش یافت که به عنوان
نمونه می توان به روی جلد و تزیینات متن دیوان شاهی
اشاره کرد که در سال های ۸۳-۹۶۸ هجری کار شده و
امروزه در کتابخانه ملی پاریس نگهداری می شود. روی
جلد این نسخه گل های ختایی با نیکوترین وجه نقش بسته
و در زوایای چهارگانه آن نقش چهار سیمرخ دیده می شود.

صفا و رنگ چنان که می باید مثل آن ها نبود. (میرخواند،
۱۳۳۹، ۶-۲۸۱، خواندمیر، ۱۳۵۳، ۴-۳۴۸) در دوره
تیموریان به دلیل گسترش روابط تجاری با چین انواع
منسوجات و ظروف چینی به ایران می آمد و هنرمندان
ایران هرچه بیش تر با نقوش و طرح های ختایی از نزدیک
آشنا می شدند و خود ایرانیان هم در ساخت و تزیین آن ها
می کوشیدند. در مرقع H. ۲۵۴ محفوظ در توپقاپی س
استانبول تصویر آبدان یا جیاجینگ با نقش گل های ختایی
موجود است که محصول سال های ۶۶-۱۵۲۲ میلادی
چین است. (تصویر ۱۴)

یکی از نگاره های تک برگی کمال الدین بهزاد،
پیکره جوان ختایی یا چینی را نشان می دهد که گل های
ختایی و نیلوفر از پارچه جامه او بیرون زده و پیکره او
را فرا گرفته و جوان یکی از گل های ختایی را با دو دست
جلو روی خود نگهداشته است. (تصویر ۱۵) نگاره حاوی
شعر زیر است:

تصویر ۲۰- کاسه سفید- آبی چینی، با گل های ختایی و اسلیمی، اوایل قرن دهم هجری، دوره صفوی، موزه بریتانیا، لندن

ترنج میانی با آرایه ابر یا بُترمه آراسته شده و این آرایه در چهار زاویه جلد هم به چشم می خورد. (تصویر ۱۶) پس زمینه سیاه این جلد بر جلوه طلایی آرایه ها افزوده است. در مرقع بهرام میرزا که امروزه با شماره H.۲۱۵۴ در موزه توپقاپی استانبول نگهداری می شود، علاوه بر این که از نمونه های نقاشی ختائیان استفاده شده و یک نمونه آن تصویر شماره ۱۷ است، در حواشی مقدمه آن هم آرایه های مختلف از جمله گل های ختایی به کار رفته است. (تصویر ۱۷ و ۱۸)

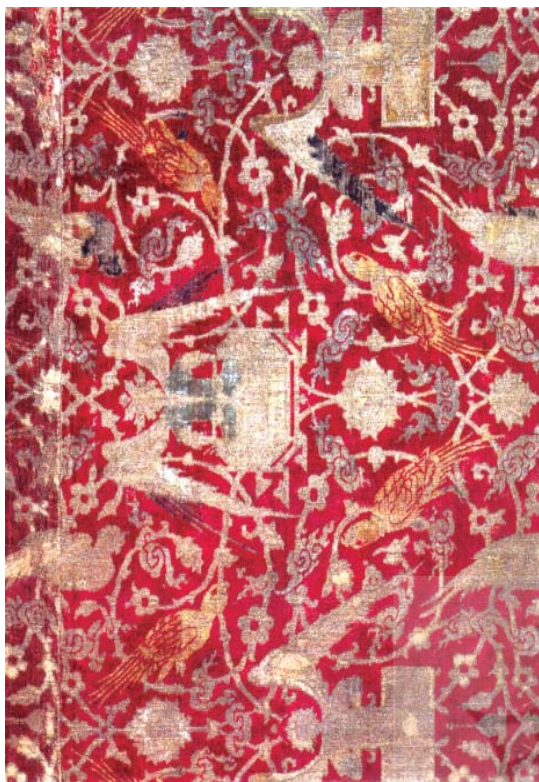
نقش ختایی در دوره نخستین صفوی زینت بخش بیش تر آثار هنری از جمله نگاره های تک برگی، ظروف چینی، منسوجات، کاشی ها و قالی ها و غیره گردیده است. یک نمونه از نگاره های تک برگی، پیکره شاهزاده ای است که ساز می نوازد و کودکی به او می نگرد و از کارهای حسن بغدادی مذهب برجسته مکتب تبریز است. در پس زمینه این نگاره گل های ختایی با شیوه آبرنگ کاری نقش بسته است. (تصویر ۱۹)

تصویر ۲۱- گلابدان، با نقش گل های ختایی، دوره صفوی، حدود دهه ۹۶۰ هجری، مجموعه کی یر، لس آنجلس

تصویر ۱۹- پیکره شاهزاده، گل های ختایی در پس زمینه، کار حسن بغدادی، سده دهم هجری، دوره صفوی، موزه توپقاپی، سرای، استانبول (H.۲۱۵۱)

تصویر ۲۲- پارچه مخملی با نقوش گل های ختایی و پرنده و پری،
سده دهم هجری، دوره صفوی، مجموعه کی یو، لس آنجلس

از ظروف چینی هم به دو ظرف به عنوان دو نمونه اشاره می شود. یکی بشقابی است که نقش گل های ختایی در آرایه پهن لبه آن و نیز در دایره میانی همراه با اسلیمی ها آمده است (تصویر ۲۰) و دیگری گلابدانی است زیبا و ظریف که در روی لبه آن گل های ختایی نقش بسته و در حوالی دهه ۹۶۰ هجری تولید شده است. (تصویر ۲۱)

شاید در دوره صفوی بیش ترین بهره گیری از گل های ختایی بر روی منسوجات باشد که نمونه ای از آن پارچه مخملی با نقوش گل های ختایی و پرنده و پری است که در تصویر ۲۲ دیده می شود و تقریباً در سده دهم هجری در ایران تولید شده است. (تصویر ۲۲) گفتنی است که شاه عباس در سال ۱۰۰۶ هجری پایتخت صفویان را از قزوین به اصفهان انتقال داد و دوره جدیدی در هنرهای ایران دوره صفوی شروع شد. شاه عباس برای رونق بازرگانی و تجارت با شرق و غرب ۳۳ کارخانه سلطنتی راه انداخت که به بیوتات سلطنتی معروف شد و چندین کارخانه از این تعداد به امر نساجی و تولید پارچه های منقوش مشغول بود. بهره گیری از نقوش ختایی در این بیوتات و به ویژه بر روی منسوجات و قالی ها به قدری گسترش پیدا کرد که تحول گسترده ای در این نقوش به وقوع پیوست و این نقوش به گل های شاه عباسی تغییر نام داد و از این زمان به بعد کاربرد عنوان ختایی در متون متوقف شد و عنوان گل های شاه عباسی در اشکال مختلف رواج پیدا کرد.

نتیجه

اصل ختایی در نقاشی ایران منسوب به ختای است و ختای بخشی از چین را شامل می شد که در کنار آن مملکت ختن قرار داشت و این که در متون اسلامی ختای همواره ملازم ختن بوده از این مسأله منشأ گرفته است. یکی از سلسله هایی که در دوره اسلامی منسوب به مملکت ختای بوده، قراختانیان است که مدت نزدیک به یک قرن در بخشی از آسیای مرکزی امروزی یا ماوراء النهر قدیم سلطنت داشته اند. مغولان علاوه بر مملکت ختای و ختن بخش های دیگر چین را نیز تحت سلطه خود درآوردند و در مملکت ختای تختگاهی به نام خانباغ ایجاد کردند که بعدها تولید کاغذ آن شهرت جهانی پیدا کرد. گرچه ارتباط تجاری بین ایران و چین به سده های پیش از اسلام باز می گردد ولی با ورود مغولان به ایران ارتباط چین یا ختای با ایران دو چندان شد و در این ارتباط انواع کالاهای تجاری از جمله منسوجات ابریشمی چین و ظروف فغفوری وارد ایران گردید و نقشمایه این نوع کالاهای توجه هنرمندان ایرانی را به خود جلب کرد که مهم تر از همه نقوش گل و مرغ بوده است. هنرمندان ایرانی با ذوق و سلیقه ایرانی خود به تقلید از این نقشمایه ها می پردازند و چون منشأ در ختا یا چین داشته، آن ها را ختایی می نامند.

نقوش یا نقشمایه ختایی از سده هفتم هجری جزو آرایه های تزئینی نقاشی ایران در آمد و در کتاب آرایه به نحوی گسترده استفاده شده و به تدریج در کنار اسلیمی و سایر اصول نقاشی ایران به کار رفت و بر اثر گذشت زمان زیبایی و پختگی ویژه ای پیدا کرد. هنرمندان ایرانی از این نقوش بر روی

آثار نساجی، تذهیب نسخه‌ها، نگاره‌ها، کاشی‌ها، قالی‌ها، ظروف سفالی، ظروف فلزی، سنگ‌قبرها، منبت‌کاری‌ها و غیره بهره‌گرفته‌اند. این کاربرد در دوره صفوی به اوج کمال خود رسید. هنگامی که شاه عباس اول در اصفهان برای پیشبرد امور تجاری و بازرگانی ایران با ممالک خارجی ۳۳ کارخانه یا بیوتات سلطنتی راه انداخت و هر کارخانه را به شغلی اختصاص داد کارخانه یا نقاشخانه و کتابخانه سلطنتی که امور مربوط به هنرها را تحت نظارت داشت در تعامل نزدیک با کارخانه‌های دیگر از جمله نساجی یا شعر بافی، قالی بافی و غیره قرار گرفت و نقوش ختایی بیش‌ترین بهره را در آثار هنری پیش‌رو می‌نهاد. از این زمان به بعد نقوش ختایی به گل‌های شاه‌عباسی تغییر نام داد و انواع مختلف آن از نیلوفر گرفته تا گل‌های ماهی، سه سره، پنج پر، اناری و برگ‌ی و غیره در آثار هنری دوره صفویان به ویژه در قالی‌ها به کار رفت و تا به روزگار ما ادامه داشته است.

منابع و مآخذ

- آندراج، فرهنگ آندراج، چاپ محمد دبیرسیاقی، تهران، ۱۳۶۳.
- اسکندر بیک ترکمان، تاریخ عالم‌آرای عباسی، جلد ۱، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۰.
- اقدسیه، «طرح ختایی»، نقش و نگار، شماره ۳، صص ۳۶-۳۰، ۱۳۳۶.
- بازورث و دیگران، سلجوقیان، ترجمه یعقوب آژند، تهران، مولی، ۱۳۸۵.
- حمدالله مستوفی، نزهه القلوب، تصحیح گای لسترنج، لیدن، بریل، ۱۳۳۱.
- خواندمیر، حبیب‌السیر، جلد ۴، تهران، خیام، ۱۳۵۳.
- دهخدا، لغت‌نامه، جلد ۶ و ۱۴، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
- سیالکوتی و ارسته، مصطلحات الشعرا، تهران، ۱۳۶۴.
- سید علی اکبر خطایی، خطایی‌نامه، به کوشش ایرج افشار، تهران، مرکز اسناد فرهنگی آسیا، ۱۳۷۲.
- صادقی بیک افشار، «قانون الصور»، کتاب آرایبی در تمدن اسلامی، نجیب‌مایل هروی، مشهد، آستانقدس رضوی، ۱۳۷۲.
- عبدی بیک شیرازی، روضه الصفات، به کوشش علی مینایی تبریزی و ابوالفضل رحیموف، مسکو، ۱۹۷۷.
- قاضی احمدقمی، گلستان هنر، به کوشش احمد سهیلی خوانساری، تهران، منوچهری، ۱۳۶۶.
- قطب‌الدین محمد قصه‌خوان، «دبیاچه مرقع»، کتاب آرایبی در تمدن اسلامی، مایل هروی، مشهد، آستانقدس رضوی، ۱۳۷۲.
- مایل هروی، نجیب، کتاب آرایبی در تمدن اسلامی، مشهد، آستانقدس رضوی، ۱۳۷۲.
- میرخواند، روضه الصفا، جلد ۶، تهران، ۱۳۳۹.

Bahari, E., Bihzad, Persian master, London-Newyork 1997

Necipoglu, «Decorating sixteenth-century Muqarna drawings» Muqarnas, vol.12 (XII), 1995

Roxburgh, D., Persian Albums, Newyork, 2005

Sims, E., Peerless Images, Singapore, 2002

Thackston, W., Album Prefaces and other documents ... , Leiden, Brill, 2001

Titley, N., Persian Miniature Painting, Oxford, 1983